

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת כי תשא, תש"ע
מספר 851

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"ויחל משה" – אדם ועם מול גורלם*

לאחר מעשה העגל אנו עדים לדו-שיח מיוחד בין הקב"ה למשה. כיצד הפך משה בתפילתו את תגובת ה' מחרון אף ואיום לכולות את העם, לשינוי ולביטול הגזרה; מ"ויחל-אפי בהם ואכלם" ל"וינחם ה' על-הרעה"? מה המיוחד בתפילת משה שגרמה שהמשפט "ועתה הניחה לי" שבדברי ה' נהפך ל"וינחם ה'"?
דברי הקב"ה

דברי ה' למשה כוללים התייחסות ערכית למעשה העגל, תיאורו ותוצאותיו הצפויות. תיאור המעשה על ידי הקב"ה – "עשו להם עגל מסכה וישתחוו לו ויזבחו לו ויאמרו אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים" – הוא בלשון הפרת ציוויו שבתחילת עשרת הדיברות:

עשרת הדיברות (כ: א-ה)	תיאור מעשה העגל על ידי הקב"ה (לב: ז-ח)
אָנֹכִי ה' אֱלֹהֶיךָ	אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל
אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם	אֲשֶׁר הֵעֲלוּךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם
לֹא-תַעֲשֶׂה-לְךָ כָּסֵל וְכָל-תְּמוּנָה	עָשׂוּ לָהֶם עֵגֶל מִסֵּכָה
לֹא-תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם וְלֹא תַעֲבֹדֵם	וַיִּשְׁתַּחֲוֶה-לוֹ וַיִּזְבְּחוּ-לוֹ

האמירה הערכית: "פי שחת עמך", והעונש הצפוי: "ויחל אפי... ואכלם ואעשה אותך לגוי גדול", הם המודל של המבול ושל הפיכת סדום, שבהם נכחד צבור שלם ונותר אדם אחד. אבל בשתי הפעמים האלו היה החטא העיקרי בין אדם לחברו¹ ולא בין אדם למקום, ולכן לשון המקרא שונה.² כאשר הקב"ה מזהיר את נח מפני המבול, מתוארים מעשי בני האדם בדיבור כפול. ככלל – "וירא... את הארץ והנה נשחתה", וכפרטים – "פי השחית כל בשר" (בר' ו: יב). הדברים הם חד-משמעיים, ולא נותר אדם (מלבד נח ומשפחתו) שחטאו מוטל בספק. כאשר המלאכים מזהירים את לוט, דבריהם דומים לכאורה לדברי הקב"ה לנח:

העונש הצפוי	נח (בר' ו: יג)	לוט (בר' יט: יג)
העונש הצפוי	קַץ כָּל בָּשָׂר בְּאֵל פָּנָי	כִּי מִשְׁחָתִים אֲנַחֲנוּ אֶת-הַמָּקוֹם הַזֶּה
העוון	כִּי מָלְאָה הָאָרֶץ חָמָס מִפְּנֵיהֶם	כִּי גִדְּלָה צִעֲקָתָם אֶת-פְּנֵי יְהוָה
ביצוע העונש	וְהִנֵּי מִשְׁחִיתָם אֶת-הָאָרֶץ	וַיִּשְׁלַחֲנוּ יְהוָה לְשַׁחֲתָהּ

ואולם ניתן להבחין בהבדל בין הדברים המוחלטים לנח ובין דברי ה' קודם שהגיעו המלאכים אל לוט. בדברים ללוט עדיין ניתן לראות ספק בהבנת אנשי סדום³ ומשמעות מעשיהם: הקב"ה אומר "ארדה נא וארא... ואם לא אדעה" (בר' יח: כא), ואברהם, בהבינו שעדיין ניתן להעביר את רוע הגזרה, אומר: "האף תספה צדיק עם רשע" (שם: כג).

* תשורה לבר המצווה עדיאל מקובסקי, לשבת עלייתו לתורה.

¹ לא נחתם עליהם גזר דינם עד שפשטו ידיהם בגזל (סנהדרין קח ע"א).

² אמנם בד"ה "ויקומו לצחק" (שם: לב: ו) הוסיף רש"י גם חטאים שבין אדם לחברו – גילוי עריות ושפיכות דמים, כדי להדגיש שבחטא העגל עברו העם על שלושת איסורי "ייהרג ואל יעבור" גם יחד, ולא רק על עבודה זרה.

³ גם אם נועדו הדברים ללמדנו, בייחוד את השופטים, לרדת אל העם ולחקור ולדרוש היטב. לכן שואל אברהם בלשון "השופט" (רחמים מלמד-כהן).

כאמור, בשלושת המקרים חוזר השורש ש-ח-ת: "כִּי שָׁחַת עֲמָךְ" (אל משה); "הַשָּׁחִית כָּל בָּשָׂר... וְהִנְנִי מִשְׁחִיתָם" (אצל נח); "וַיִּשְׁלַחֵנוּ יְהוָה לְשַׁחֲתָהּ" (אצל סדום). אבל יש הבדל בין השלושה: אצל נח לא נותר כל מקום לביטול הגזרה, ואצל אברהם יש רק רמז, ואילו אצל משה בולטות המילים "הַנִּיחָה לִּי" הנותנת למשה את הרשות ואף קוראות לו לבקש את השינוי הצפוי מ"וַיִּחַר אַפִּי"⁴.

תפילת משה

משה מבליט בתפילתו את הבנתו שדברי הקב"ה על מעשה העגל באו על הפרת שני הדיברות הראשונים שאמר הקב"ה בעצמו, ובהן ציווה את אלוקותו ושלילת אלוהים אחרים.

הדיבר הראשון – "אֲנֹכִי ה' אֶל־לִהְיֶךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עַבְדִּים" (שמ' כ:א), הוא "תעודת הזהות" שבה מציג הקב"ה עצמו בהתגלותו בפני עמו, ועם נתונים אלה פונה אליו משה: "וַיִּחַל... אֶת פְּנֵי ה'... וַיֹּאמֶר לְמָה ה' יִחַרְהָ אִפְּךָ בְּעַמְּךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם" (לב:יא).

בעקבות הדיבר השני – "לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל פְּנֵי לֹא תַעֲשֶׂה לְךָ פֶסֶל... לֹא תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם וְלֹא תַעֲבֹדֵם", מתוארים מעשי ישראל על ידי הקב"ה במילים "עָשׂוּ לָהֶם עֵגֹל מִסִּכָּה וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ לוֹ וַיִּזְבְּחוּ לוֹ". לדיבר זה יש המשך שאין כמוהו בשאר הדיברות: מוצמדות אליו שתי תוצאות הבחירה האנושית: להפרתו – "כִּי אֲנֹכִי ה' אֶל־לִהְיֶךָ אֶל־קָנָא פְקָד עֲוֹן אָבֹת", ולקיומו – "וַעֲשֶׂה חֶסֶד". וי"ו החיבור ב"וַעֲשֶׂה חֶסֶד" מורה על זמינות זהה לתוצאות המעשה. שתיהן מונחות לפני האדם לבחירה.

ההקדמה המיוחדת של התורה לתפילת משה עם שמותיו של הקב"ה – "וַיִּחַל מֹשֶׁה אֶת־פְּנֵי ה' אֶל־לִהְיֹו", משלימה את הדמיון בדבריו לדיברות הראשונים:

עשרת הדיברות (כ:א-ו)	דברי הקב"ה (לב:ז-י)	תפילת משה (לב:יא-יג)
אֲנֹכִי ה' אֶל־לִהְיֶךָ		וַיִּחַל מֹשֶׁה אֶת־פְּנֵי ה' אֶל־לִהְיֹו
אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עַבְדִּים	עַמְּךָ אֲשֶׁר הֵעֵלִיתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם	לְמָה ה' יִחַרְהָ אִפְּךָ בְּעַמְּךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם
אֶל־קָנָא פְקָד עֲוֹן	וַיִּחַר־אִפִּי בָהֶם וְאֶכְלֵם	לְהַרְגֵם אִתְּם בְּהָרִים וּלְכַלֵּתֵם
וַעֲשֶׂה חֶסֶד לְאֲלֹפִים לְאֵהָבִי	וְאֶעֱשֶׂה אוֹתְךָ לְגוֹי גָדוֹל	זָכַר לְאַבְרָהָם... אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ

דברי הקב"ה בדיבר הראשון – "אֲנֹכִי ה' אֶל־לִהְיֶךָ" ו"הוֹצֵאתִיךָ", משתנים לאחר מעשה העגל והעם מיוחס למשה: "שָׁחַת עֲמָךְ אֲשֶׁר הֵעֵלִיתָ". משה בתפילתו מחזיר את ייחוס העם לקב"ה: "בְּעַמְּךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ" (לב:יא).

לְמָה יֹאמְרוּ מִצְרַיִם

מדוע ברגע כה קריטי במערכת היחסים בין הקב"ה לעמו מעלה משה ספקולציות 'מה יאמרו מצרים' ? אם נעיון בפסוקים ללא חציו הראשון של פסוק זה (לב:יב), נמצא שרצף דברי משה יישמע לכאורה "הגיוני יותר", וכולו לשון תפילה האמורה רק לה' ולעמו:

וַיִּחַל מֹשֶׁה... וַיֹּאמֶר לְמָה ה' יִחַרְהָ אִפְּךָ בְּעַמְּךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּכַח גְּדוֹל וַיְבַדְתָּ חֲזָקָה... שׁוֹב מִחֲרוֹן

אִפְּךָ וְהִנָּחֵם עַל־הָרָעָה לְעַמְּךָ. זָכַר לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיִשְׂרָאֵל עַבְדֶּיךָ."

הדוד והרעה מייצגים לאורך הדורות את יחסי הקב"ה ועמו. באילוסטרציה לשיקום הנישואין נראה תמוה מדוע לאחר ה"בגידה" עם העגל משה אינו "שומר" על טוהר האינטימיות אלא מכניס בדבריו את האלילות?

ההיסטוריה האישית של משה מבהירה את סדר שני החלקים בתפילתו. משה גדל בארמון המלוכה, שבו

הטקסים הפולחניים של מצרים היו אליליים. בתיאולוגיה המצרית מקומו של האדם בעולם והצפוי לו הם "גורל"

שקובעים גורמים חיצוניים לו, והם בלבד קובעים את עתידו. אדונים מולידים אדונים, ועבדים נולדים לעבדים.

לכן האל של מצרים – "רע", הוא אל השמש. הגורם השמימי המשפיע ביותר על האדם מייצג את האל. מטבע

הלשון "רָעָה" מובא פעמיים בספר שמות במונח של "גורל" הנקבע לאדם מחוץ לעולמו הפנימי ללא יכולת

לשנותו. משה אומר בתפילתו לקב"ה "לְמָה יֹאמְרוּ מִצְרַיִם לְאֹמֶר בְּרָעָה הוֹצִיאָם" (לב:יב), כנגד דברי פרעה אליו:

"רָאוּ כִּי רָעָה נִגְדַת פְּנִיכֶם"⁵. זיהויו של "רָעָה" עם כוכב מאדים מפורש אצל החת"ם סופר:⁶ "מאדים הוא מורה

לטוב על אומות העולם ורע לשונאי ישראל,¹ וזה הוא כוכב רעה שראה פרעה". חשיבותו של מאדים במיתולוגיה

המצרית הייתה שנייה בחשיבותה לשמש.²

הסליחה שמשה מבקש בתפילתו היא השינוי מהאלילות המצרית המקבעת את גורל האדם על פי גורמים

חיצוניים לו, ליכולתו של האדם לשנות את עתידו אף ברגע הקשה מכול, שבו המרה את ציווי אלוקיו. משה

⁴ "פתח לו פתח והודיעו, שהדבר תלוי בו, שאם יתפלל עליהם לא יכלם" (רש"י).

⁵ ראו רש"י לשמ' י:י.

⁶ בדבריו על ההנהגה שלא ללבוש בגדים אדומים, דרשות ח"ב דף רמ"ד טור ג' ד"ה הנה.

¹ לשון סגי נהור בדיבור שלילי על עם ישראל.

² בתחילת תקופת האסלאם – 973 לספירה, קראו הפטימים שהשתלטו על מצרים לבירתם החדשה "אל קאהירה" – "ניצחון", רמז

לשמו של מאדים בערבית – المريخ – "אל קאהר".

משתמש בתכונותיו,³ בהיסטוריה ובניסיונו האישי להדגשת השוני והמעבר מהאלילות המצרית שבתוכה גדל לאמונה בא-ל אחד. זאת בקשה לסליחת הבורא. משה, אבי הנביאים, הבין את דברי הקב"ה וניצל זאת לעיצוב לדורות של מודל בקשת סליחה מהקב"ה לעמו לאחר הפרת ציוויו.⁴ תהליך הסליחה כולל את דחיית הגורם השלילי מהדו-שיח האינטימי בין ה' לעמו לאחר מעשיהם. משה מביא את בקשת הסליחה כניגוד לאל "רע" וכוכב "רעה". אפשרות בקשת הסליחה לאחר החטא ושינוי התוצאה הצפויה, היא שלילת האלוהות של האלילות. לכן אזכור האלילות המצרית "בְּרַעַה הוֹצִיאָם" ואחריה בקשת הסליחה "וְהִנַּחם עַל הָרַעַה" נענים בלשון התורה "וְיִנַּחם ה' עַל-הָרַעַה".

יש הבדל בין 'מחילה' ובין 'סליחה': המחילה מוחקת את העבר, וכך היא מוכרת בנצרות. אולם ביהדות יש סליחה: עובדות העבר אינן משתנות. אך בתוך המרחב של "הרשות נתונה" ניתן לשנות את השפעתן. שינוי ה"ווקטור" של המעשה הרע שנעשה הוא באמצעות הסליחה הגורמת שההכרה בחטא תהא הגורם לטוב. אין היא מבטלת את העבר אלא מהפכת את כוחו ליחסי גומלין חיוביים בעתיד. הסליחה היא "התיקון", כדברי ריש לקיש: "גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כזכויות" (יומא פו ע"א).

גם במעשה המרגלים מביא הקב"ה פעם נוספת את אפשרות השמדת העם, ומשה מגדיל ומעמיד את הסליחה כהעצמת כוחו האבסולוטי של הקב"ה לעומת הבנת הגויים "מִכְּלָתִי יִכְלֹת ה'". משה מבקש (במד' יד: יז-יט):

וְעַתָּה יִגְדַל נָא פָּח ה' פְּאַשֵׁר דְּבִרְתָּ (בסליחה הקודמת במעשה העגל) לְאָמֹר: ה' אֶרְךָ אַפִּים וְרַב חֶסֶד נִשְׂא עֹן וְנָפֶשׁ וְנִקָּה לֹא יִנְקָה פֶקֶד עֹן אָבוֹת עַל בְּנֵים עַל שְׁלֵשִׁים וְעַל רַבְעִים. (וזאת ע"י) סֵלַח נָא לְעֹן הָעָם הַזֶּה כְּגִדְל חֶסֶדֶךָ.⁵

משה אינו טוען שהניגוד לחשיבה האלילית הוא כוח ה' להתגבר על תלאות המדבר. הניגוד לחשיבה האלילית הוא הגילוי לבני האדם על אודות הסליחה; היכולת לשנות את הגורל והשפעת העבר, אף אם הצפי הוא עונש אלוקי למעשיהם.

הגמרא (שבת קנו ע"ב) דנה בהשפעות של גורמי חוץ על האדם (כאן בתרגום לעברית): "אדם שנולד במזל מאדים סופו שיהא אדם שופך דם". האפשרויות הן לפי רב אשי: או שיהיה מקיז דם, או גנב, או שוחט, או מוהל. מה שנקרא כאן 'מזל', מכונה היום תכונות אופי מולדות. דברי רב אשי לא באו לפרט וריאציות של תכונות שופך הדמים, אלא להראות אפשרות בחירה הנתונה בידי האדם. המלבי"ם, בהביאו את דברי רב אשי, מסביר את ההבדל בין דברי יעקב ללוי לאחר מעשי ההרג שלו ובין דברי משה על אותו סוג של מעשים. יעקב מזכיר את הריגת אנשי שכם, ומשה מזכיר את הרג שלושת אלפים איש לאחר מעשה העגל. לדעת המלבי"ם, דברי רב אשי שוללים את השפעת 'מאדים' ומדגישים את יכולת האדם לנצל נכונה את התכונות שעמן נולד (דב' לג: ח):

שכוונתו, שלא יתנצל האדם שהוא מוכרח למעשים רעים, שהמזל פעל שטבעו יהיה נוטה למעשה הרע. לזה אמר רב אשי, כי הלא יוכל להשתמש במידה זו אם להיות גנב שכולו רע, או טבח שאינו רע כל כך, או אומנא מקיז דם לרפואה שאינו טוב גמור כי לפעמים יזיק, או טוב גמור להיות מוהל. כן בכל המידות יוכל להשתמש בו לדבר טוב. וכן היה עם לוי, שהשתדל לתת מקום לשתי המידות, הנטועות בתולדתו להשתמש בהן לעשות רצון ה'.

כלומר האופן שבו אנו ממנפים את "גורלנו" ותכונותינו בעתיד, תלוי בנו.⁶ חז"ל קבעו את "וַיִּחַל מֹשֶׁה וְגו'" (לב: יא-יד) לקריאה בתענית ציבור. קביעה זו היא דוגמה לשימוש בפרקים הקשים בהיסטוריה של העם כאמצעי להשפעה על האדם לשינוי דרכו. מעשה העגל היה הביטוי הקיצוני ביותר נגד האמונה ומצוות הבורא, ובעקבותיו בא איום העונש הקשה מכול – השמדת העם. תפילת משה מיד לאחריה נהפכה למופת להבנה של חובת האדם ויכולתו לדבר על מעשיו ולשנותם סמוך מאוד לבקשת הסליחה שבתפילתו.⁷

שלום קולין
אפרת

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

³ אף לידת משה על פי אמונת מצרים כיוונה את גורלו: "ראו איצטגניני פרעה שמושיען של ישראל לוקה במים" (רש"י לבמ' כ: ג).

⁴ בקשת הסליחה היא רק ראשית תהליך השיקום, והמשכו – מעשי משה והעם בהמשך פרשתנו.

⁵ מבנה ה"דו שיח" בין הקב"ה למשה בפרשת המרגלים, זהה לפרשתנו – "הצעת" הקב"ה להשמדת העם ובחירת משה במקומו. כך גם סדר דברי משה בהזכירו את מצרים לפני בקשת הסליחה.

⁶ "זיהוי כוחות שהמטופל אינו ער להם וחשיפת עקבותיהם של גורמים התפתחותיים שהשפיעו על עיצוב חייו, אינם נועדים להצדיק את מה שהיה או הווה, אלא ללמוד כיצד ניתן לשנות את מה שיהיה" (אליהו רוזנהיים אדם נפגש עם עצמו, ירושלים תש"ן, עמ' 152).

⁷ תודתי לרב אורי דסברג להגהותיו ולד"ר רחמים מלמד כהן שבקשתי להערותיו הפכה ל"סיעור מוחות". דרך חייו היא מופת להפיכת "גורל" ל"ייעוד". המאמר מוקדש גם לרפואתו: "ה' ה' אל רחום וחנון".